

8 april 2018

Motivaties tot armenzorg in de Gouden Eeuw

17de eeuw, Republiek der Noordelijke Nederlanden

Maria van Pallaes wijst naar de vaten boter en kaas en de zakken meel, brood en turf die twee mannen aan het uitpakken zijn. Zij is duidelijk de gever van deze "preuven" (bewijzen van goedheid). Links staan de blijde ontvangers in de rij, meest vrouwen; één daarvan dankt Van Pallaes met een biddend gebaar.

Achter Van Pallaes staan haar kinderen. Ze was een rijke patriciërsvrouw, die nadat ze weduwe werd en bijna al haar kinderen verloor (de schilder schilderde ze over van andere portretten) in 1651 twaalf woninkjes, "cameren", liet bouwen in de Utrechtse Agnietenstraat, waar zo'n vierentwintig armen gratis konden wonen. Daarnaast, op de hoek, kwam een groter huis met een vergader- en eetzaal, het refectiehuis (van "refectorium", plaats voor herstel). (1)

Door armenzorg een plaats in de hemel

Van Pallaes was één van de vele rijken in de Republiek die een flink deel van hun vermogen schonken aan aalmoezeniershuizen, bejaardenhuizen en weeshuizen. Dat deden ze vooral uit christelijke plicht, want een rijke had meer verleidingen en moest meer goede werken doen om in de hemel te komen. Op het schilderij is de gevelsteen boven de deur van dat refectiehuis te zien, waarop (nog steeds) staat dat Maria van Pallaes door liefde werd gedreven en "geen acht sloeg op de gunst van de wereld, maar op haar plaats in de hemel". Ook bij protestanten bleef in de 17de eeuw de beloning in het hiernamaals een belangrijke motivatie voor liefdadigheid, ondanks de kritiek van theologen op deze katholieke leer. (2) Ook mensen die het minder breed hadden droegen bij aan de armenzorg. Dominees en stadsbesturen kondigden collectes aan en riepen op tot barmhartigheid en om te geven naar vermogen. Die collectes waren diverse keren per week, tijdens de kerkdiensten maar ook deur aan deur, wel twee tot drie keer per week, elke keer weer voor een andere doelgroep. Daarbij werd nogal wat sociale druk uitgeoefend, soms was het bijvoorbeeld een open schaal

waardoor wat je gaf duidelijk zichtbaar was. Hieronder een schilderij uit 1635 van collecterende bewoners van een Utrechts mannengasthuis.

Door de vele giften werd nergens in Europa naar verhouding zoveel geld opgehaald als in de Republiek. Alleen in Engeland was de armenzorg op een even hoog peil, maar daar ging het via een belastingsysteem; in Nederland werd het gemeentelijk geregeld en lukte het om het voor een groot deel te financieren uit vrijwillige giften.

Door armenzorg minder volksoproer

De beloning in de hemel was niet de enige motivatie voor de liefdadigheid. Een goed geregelde armenzorg bleek effectief in het voorkomen van oproer (3). Armoede was voor de rijken vlakbij, zichtbaar en bedreigend. Anders dan in andere landen, woonden in de Republiek de kooplieden, regenten en patriciërs binnen in de steden, die overvol waren; vaak was "stadsuitleg" nodig, het verleggen van de aardewallen. Het bewaren van rust en orde was belangrijk, want bij een volksoproer waren de regenten en burgemeesters, als beleidsmakers, het slachtoffer: hun woning werd compleet geplunderd. Alle fraaie en exotische spullen die ze hadden verzameld werden kapot gemaakt: Chinees porselein, behang van goudleer, Japans lakwerk. Stelen had immers geen zin: bij doorverkoop werd je betrap en zwaar bestraft.

Meestal was een oproer het gevolg van belastingverhogingen, en soms kreeg "het grauw" (het volk) haar zin, zoals bij het vrouwenoproer in Delft van 1616, dat ontstond vanwege het besluit brood duurder te maken om de aanleg van de haven te kunnen bekostigen. (4) Maar ook waren er veel politieke oproeren, m.n. door de orangisten (oranjegezinden).

Zowel bij de politieke als bij de belastingoproeren in de 17de en 18de eeuw speelden vrouwen bijna altijd de voorttrekkersrol. Ze riepen een menigte bij elkaar door op een vat te trommelen, leuzen te roepen, ze maakten vaandels van stokken met schorten, namen de leiding in wat gedaan moest worden en droegen stenen aan. Lichamelijk geweld lieten ze aan mannen over. Verklaringen voor het feit dat zij vaak de leiding namen, liggen in het vrouwenoverschot en in hun lage maatschappelijke positie. Door het vrouwenoverschot waren er veel ongehuwde vrouwen, vooral onder het armste deel van de bevolking, terwijl het huwelijk de enige manier was om hun positie te verbeteren; voor vrouwen was alleen ongeschoold werk beschikbaar (ze

konden niet in de handel, in de wetenschap, in de politiek en in het leger werken) en ze ontvingen een lager loon dan mannen als dienstmeid, ventster, bleekster, diamantmolendraaister of keetvrouw (om zout te zieden). Door hun lagere positie waren ze gevoeliger voor conjuncturele crises en een oproer was voor hen de enige manier om hun stem te laten horen.

Het beeld van de ingetogen en deugdzame huisvrouw uit de Gouden Eeuw die iedere dag haar stoepje veegt, wordt daardoor wel wat genuanceerd. Opgetekend is hoe een vrouw tegen een boer tekeer ging toen hij de boter duur verkocht: "Wel verbrusten kinkel; acht stuivers, hoe de koekoek kon gij 't in uw hersenbekken krijgen; ik smijt je de boter zo vierkant in je bakkes." (5)

Armenzorg ter opvang van de schade door economische bloei

Werk was er genoeg, maar het inkomen was vaak onvoldoende, en velen waren afhankelijk van armenzorg, die eveneens te karig was om van rond te komen. Wekelijks stonden lange rijen mensen te wachten bij de uitdelingen van voedsel en kleding, waarbij nauwkeurig werd bijgehouden wie wat kreeg. Weduwen, vrouwen en grote gezinnen waren oververtegenwoordigd (6). Dat kwam door de zeevaart, te lage lonen, het vrouwenoverschot en door migratie.

Mannen waren door de zeevaart die de Gouden Eeuw zoveel welvaart bracht, lange tijd van huis of overleden op zee. Veel vrouwen werden weduwe, met de zorg voor een stoet kinderen. Vrouwen waren daardoor gedwongen te gaan werken, bijvoorbeeld in de textielblekerijen. Maar de concurrentie was hoog en het loon vaak onvoldoende, ze waren aangewezen op armenzorg en steun van familie. (7)

Aangetrokken door de welvaart in de provincie Holland trokken veel jonge meisjes vanuit Gelderland, Overijssel en Duitsland naar steden als Amsterdam. Als ze in de stad aankwamen gingen de meisjes eerst op zoek naar een baantje als dienstmeid, om daarna kans te maken op een goed huwelijk. Door een tekening van Rembrandt kennen we het lot van één van hen: Elsje Christiaens, die een aanvaring kreeg met haar hospita toen ze nog geen werk had gevonden en de huur niet kon betalen, waarbij de hospita overleed. Rembrandt tekende haar op het galgenveld van Amsterdam.

De dienstmeisjes hadden niet veel kans op een huwelijkspartner, want Amsterdammers trouwden het liefst met een Amsterdamse, wat ook gold voor niet-Amsterdamse mannen: ze ontvingen dan gratis het burgerschap, wat anders vijftig gulden kostte (loon van drie of vier maanden).

Daarnaast konden de dienstmeisjes ongewenst zwanger worden, of ziek, of ontslag krijgen. Omdat armenzorg niet genoeg was om van te leven zochten veel vrouwen hun toevlucht tot prostitutie; in de tweede helft van de 17de eeuw zijn in Amsterdam 3150 vrouwen daarvoor veroordeeld, weinigen daarvan waren getrouwd, slechts 20% was geboren Amsterdamse. (8)

Armenzorg ter bevordering van economische bloei

De dienstmeisjes waren niet de enige migranten. Tussen 1580 en eind 18de eeuw kwamen er 600.000 naar de Republiek (vooral gevluchte calvinisten uit de Zuidelijke Nederlanden, en na 1680 Hugenoten). Daar waren rijke kooplieden bij die hun kennis, geld en internationale netwerk inbrachten, en handwerklieden en ongeschoolde arbeiders, die een groot deel van het zware werkdeel op de arbeidsmarkt opknapten.

Voorals steden in Holland was de economische bloei voor een groot deel een gevolg van de toevloed aan migranten uit de Zuidelijke Nederlanden. Om die toevloed gaande te houden was het slim om te zorgen dat de armenzorg goed op orde was; dat trok nuttige arbeiders aan, verzekerd van hulp als de vraag naar arbeid tijdelijk niet zo groot was. (9)

Waar zorg niet nodig was

Slavernij was in Nederland verboden, al waren er grote verschillen door armoede en stand. Dienstmeiden moesten hun dames gehoorzamen en anders ophoepelen, knechten hadden geen rechten bij hun heer, en de arbeiders op de grote landgoederen in het oosten van de Republiek werden behandeld als dwangarbeiders. Soms brachten kooplieden slaven mee uit Azië of Afrika. Die waren voor de wet vrij, maar volkomen afhankelijk van hun meester.

In den vreemde bedreven Nederlanders wel slavernij. In Afrika ruilden ze textiel in voor slaven, die ze in Suriname dan weer inruilden voor suiker en tabak. Er werden wel argumenten naar voren gebracht om dit goed te praten, zoals dat het okay was als de slaven maar menselijk werden behandeld en kennis maakten met het christendom. Voor Nederlanders was wat er gebeurde abstract, ze maakten zich er niet zo'n voorstelling van. Maar toen een zeeman berichtte dat in Constantinopel ook Europeanen als slaaf werden verhandeld nadat ze buitgemaakt waren op zee, riepen bestuurders van Edam en Enkhuizen fondsen in het leven om hun stadsgenoten vrij te kopen. (10)

Een dubbele moraal. Pas in de 18de eeuw zou in Europa langzaam een bewustwording op gang komen van slavernij. Maar toch was er al een lichtpuntje: in 1688 werd een roman gepubliceerd die wel beschouwd wordt als de eerste verzetsroman tegen de slavernij: *Oronoko* van de Britse schrijfster Aphra Behn, over de lotgevallen van een Surinaamse slaaf.

Einde groei, beperking armenzorg

Toen aan het eind van de eeuw aan de economische groei een einde kwam en de armoede steeg, brachten de vrijwillige giften te weinig op. Armenzorginstellingen moesten hun vergaarde kapitaal aanspreken. Ook werden er beperkingen opgelegd aan de armenzorg. De gewesten voerden het systeem van borgbrieven in, waardoor gewaarborgd werd dat migranten steun zouden krijgen van de stad van herkomst. Leden van andere gezindten dan de

hervormde kerk werden van publiek gefinancierde hulp uitgesloten en de armenzorg werd geconfessionaliseerd, opgedeeld langs religieuze lijnen. (11) Maar de lokale armenzorginstellingen wisten zich financieel goed te redden. (12)

Afbeeldingen

1. Hendrick Bloemaert (1657): Uitdeling aan de armen door Maria van Pallaes. Vrij van auteursrechten:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hendrick_Bloemaert_Uitdeling_aan_de_armen_door_Maria_van_Pallaes_1657.jpg

2. Jan van Bijlert (1635): Portret van de bewoners van het Job's gasthuis in Utrecht. Vrij van auteursrechten:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_van_Bijlert_-_Portraits_of_the_Inhabitants_at_St_Jobsgasthuis_in_Utrecht_-_Google_Art_Project.jpg?uselang=nl

3. Rembrandt (1664): Elsje Christiaens. Vrij van auteursrechten:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Elsje_Christiaens,_front_view.jpg

Bronnen

(1) Het Utrechts Monumentenfonds (2015), *Fundatie Maria van Pallaes 350 jaar*:

https://issuu.com/idemdito_kampen/docs/6721_brochure_maria_lr

(2) Teeuwen, Danielle (2016), *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, 1600-1800*. Amsterdam University Press, pp 105-115

(3) Goedkoop, Hans en Zandvliet, Kees (2012), *De Gouden Eeuw*. Walburg Pers, Zutphen, p. 166

(4) Buitendijk, Pieter (2013), *Oproerigheid in Delft*. Uitgave 83, Jonge Historici schrijven Geschiedenis, Amsterdam: <http://www.jongehistorici.nl>

(5) Panhuysen, Luc, *Regenten in de rats*. Gebaseerd op o.a. Dekker, Rudolph (1982), *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Ambo, Baarn.

<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/28520/regenten-in-de-rats.html>. En: Dekker, Rudolph (1978), 'De rol van vrouwen in de oproeren in de Republiek in de 17e en 18e eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 12. Opgenomen in Fritschy, Wantje, *Fragmenten Vrouwengeschiedenis, deel 1*, pp 56-68

(6) Zie bron (2), Teeuwen, p. 33

(7) Zie bron (3), Goedkoop, p. 130, 131

(8) Pol, Lotte van de (1994), 'A social and cultural approach of women's lives. The lure of the big city'. In: Kloek, Els e.a. *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth century Holland, England and Italy*. Verloren, Hilversum

(9) Zie bron (2), Teeuwen, p. 28, 29

(10) Zie bron (3), Goedkoop, p. 134- 142

(11) Zie bron (2), Teeuwen, p. 36-40, 149, 150

(12) Leeuwen, Marco van, *Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek*, NEHA-Jaarboek 1996, p. 137